

A magyar történetírás intézményrendszerének kiépülése és a Magyar Tudományos Akadémia a 19. században

UJVÁRY Gábor

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, főigazgató-helyettes, kutatócsoport-vezető
ORCID: 0009-0004-1283-4448

The institutionalization of Hungarian historiography and the Hungarian Academy of Sciences in the nineteenth century

Abstract | Scientific historiography in Hungary was founded on the large-scale collection of sources and publication of documents in the 18th century. Although development stalled in the first half of the 19th century, national institutions were established (the National Museum in 1802 and the Academy of Sciences in 1825), which greatly contributed to the modernization of historical science. This was aided by the reform of university education, which took effect in the second half of the century, the opening up of aristocratic, ecclesiastical, county and municipal archives, the start of research in foreign archives (primarily in Vienna and Rome), and the founding of the Hungarian Historical Society in 1867.

The Hungarian Academy of Sciences' oldest committee, the Committee on Historical Sciences, which has been operating since 1854, played a key role in the modernization of 19th-century Hungarian historiography. With its support, a series of source publications were published that are still useful today, with more than 300 volumes published by the end of the century. It was largely thanks to this that Hungarian historical science approached Western European standards in the second half of the 19th century and reached them in the last third of the century, and that a number of comprehensive works covering many aspects of Hungarian history were published in connection with the series of millennium celebrations in 1896.

Keywords | Hungarian Academy of Sciences, historiography, Hungarian history, national institutions, 19th century

„Gyakran halljuk, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története [...] – jelentette ki Hóman Bálint 1943. június 10-én a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén. – A múlt politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, aminthogy az államférfi sem folyamodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a körülmények változása miatt idejüket múlt politikai eszközök alkalmazásához.”¹ Hóman erről szóló elnöki megnyitóbeszédében többször figyelmeztetett, mennyire veszélyes, ha az éppen aktuális politikai irányzatok elvárásait kívánjuk érvényesíteni a történettudományban. Intelme teljesen megalapozott volt, érvényes napjainkban is.

Annál is inkább, mivel a historikusok feladata – még a legkiválóbbaké és a legelfogulatlanabbaké is – csak a rekonstrukció lehet. A múlt újraalkotása és bemutatása jó esetben komoly, mélyreható kutatások alapján történik. Gyakran vagyunk azonban tanúi, hogy az egykor történetek értékelése felszínes, az önálló levél- vagy kéziratári búvárkodást nélkülöző munka nyomán, a vélt vagy valós politikai elvárásokat tükrözve, a jelen szempontjait a múltra visszavetítve születik. Miközben tudjuk, hogy olykor a saját emlékezetünkben is képtelenek vagyunk pontosan felidézni a néhány nappal korábbi eseményeket – amelyek résztvevői ahányan vannak, annyiféleképpen emlékeznek rájuk –, nehezen fogadjuk el, hogy a múlt feltárása rengeteg szempont alapján, a legkülönbözőbb módon valósulhat meg. Ennek fő oka, hogy csak töredékek maradtak ránk a minket megelőző időszakokból, tárgyakban, iratokban, hagyományokban és a szubjektív – ezért mindenképpen kritikával kezelendő – emlékezésekben.

A múlt megismerésének és ábrázolásának korlátait és nehézségeit – Európában és Magyarországon is – a 19. században ismerték fel először a historikusok a maga összetettségében. Akárcsak az irodalomtörténészeknél, az ő esetükben is ekkor vált valóban önálló tudománygá a – szépirodalomhoz addig még erősen kötődő – szakmájuk, jött létre annak modern, napjainkét előlegező szervezeti keretrendszere. Ez azonban a ma itől alapvetően eltérő közegben ment végbe.

A 18. század viszonylagos nyugodtságát követően az 1820-as évektől ismét megjelent a magyar politikában az a kettéosztottság, amelyet „kuruc-labanc”, Szekfű Gyula későbbi kifejezése alapján „kismagyar-nagymagyar” ellentétnek szoktunk nevezni. Különösen 1848-at közvetlenül megelőzően, a forradalom és szabadságharc után, majd azt követően, a kiegyezés előkészítésekor – de a dualista korszakban mindvégig – élénk viták folytak az ország jövőjéről, részleges vagy teljes függetlenségének kérdéséről. A magyar anyanyelvű politikusok egyedül csak abban értettek egyet, hogy a magyarság Kárpát-medencén belüli szupremáciáját, „primus inter pares” szerepét mindenképpen meg kell tartani, még inkább erősíteni.

1848-ig a társadalmi tagozódás rendek szerinti volt, politikai jogokkal kizárólag a nemesek bírtak, ezért a nemzet története alatt többnyire csak a nemesség történetét értették. A felvilágosodást és a francia forradalmat követően kialakuló nemzetfogalmak közül a politikai vezetőréteg az országon belül élők összességét magában foglaló államnemzetét részesítette előnyben, az etnikai-nyelvi alapú kultúrnemzettel szemben.

1 HÓMAN Bálint, „Elnöki megnyitó beszéd”, *Századok* 77 (1943): 137–153, 152.

Mindez teljesen érthető volt, hiszen a lakosság több mint felének nem a magyar volt az anyanyelve. A magyar 1790 és 1844 közötti, hosszantartó folyamat eredményeként vált a közéletben használatos, hivatalos államnyelvvé; a nem magyar etnikumok csak a magánéletben és szűkebb közösségükön belül használhatták anyanyelvüket.

A nyelv szerepének és a nemzettudatnak az erősödése nemcsak a szépirodalom és a nyelvészet, hanem – ha azoknál kisebb mértékben is, de – a történettudomány szerepét is felértékelte. A magyarság Kárpát-medencén belüli vezető helyének biztosítása és megszilárdítása szempontjából a 19. században a történelem fokozatosan az egyik (ha nem „a”) legfontosabb nemzeti tudományággá, a társadalomtudományokon belül kiemelt jelentőségűvé vált. A középiskolákban előbb a protestáns felekezeteknél, majd a katolikusoknál is megjelentek a magyar nyelvű történelemtankönyvek, a protestáns intézményekben már 1820-tól kezdett terjedni a történelem magyar nyelvű oktatása. 1844-től az ország egyetlen tudományegyetemén, a pestin is magyar nyelven tanították a tárgyat (bár a történelmi segédtudományokat még mindig latinul adták elő).²

A magyar és különösen az egyetemes történelem kutatása azonban a 19. második feléig – az országot behálózó vasúthálózat megjelenéséig – komoly akadályokba ütközött. A közlekedési nehézségek mellett az egyházi és a főúri levéltárak zártsága vagy elérhetőségük korlátai, a bécsi központi archívumok – magyar szempontból alapvető fontosságú – iratainak csak a kiválasztottak számára engedélyezett hozzáférhetősége is gátolta a sok szempontú közelítést igénylő történészi munkát. Ugyanakkor a szakszerűséget tekintve mindenképpen pozitív változás volt, hogy a korábbi, több diszciplínát művelő polihisztort egyre inkább felváltotta a kizárólag egyetlen területtel, gyakran azon belül is csak részkérdésekkel foglalkozó tudós típusa.

Egyöntetű vélemény a történelemtudomány történetével foglalkozók körében, hogy a tudományos történetírást a 18. századi forrásgyűjtések alapozták meg, elsősorban az oklevél- és iratkiadások révén. A „jezsuita iskolából” (Hevenes Gábor, Kaprinai István, Timon Sámuel, Pray György) Pray volt az első, aki komoly kritikai vizsgálat alá vetette a forrásokat. Méltán tartják őt a korszak legnevesebb – elsőként igazán szakszerű – magyar történészének. Ebbe a körbe tartozott Katona István is, akinek 1779 és 1817 között 42 kötetben megjelent, rengeteg forrást közlő, a magyar királyság történetéről szóló munkája (*Historia critica regum Hungariae*) az addigi legterjedelmesebb összefoglaló volt a magyar históriáról. Bár Katona nem érte el a Pray képviselte színvonalat, jelentőségét bizonyítja, hogy a 19. század szintézisei is elsősorban az ő munkájára támaszkodtak.

A katolikus történetírók mellett kiemelendő a protestánsok (Bél Mátyás, Bod Péter, Cornides Dániel) tevékenysége is. Bél Mátyás – aki Széchenyinél száz esztendővel korábban fölvetette már egy magyarországi tudós társaság létrehozását – ötkötetes vállalkozása, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1749) tíz magyar várme-

2 GÓZSY Zoltán és DÉVÉNYI Anna, „Történelemtanítás 1790 után”, in GÓZSY Zoltán és DÉVÉNYI Anna, *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2011), https://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/trtnelemtants_1790_utn.html; SZÖGI László, szerk., *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003), 137–139.

gye történeti, politikai és földrajzi leírását tartalmazta. Műve nagyobb része kéziratban maradt, ezek kiadására a 20. század végén, a 21. elején került sor. Bod Péter *Magyar Athenas* címen 1766-ban jelentette meg 528 író és tudós életét bemutató lexikonját, Cornides Mihálynak, a tudományegyetem oklevél- és heraldikatanárának gazdag gyűjtése pedig Fejér György használta fel monumentális forráskiadásában.

A 19. század elején, elődjei munkáira támaszkodva írta magyar történelmi szintézisét Johann Christian Engel (*Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, 1797–1804, négy kötet), illetve Ignaz Aurelius Fessler (*Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, 1815–1825, tíz kötet) is. A magyar klasszika-filológia úttörőjének számító Budai Ézsaiás háromkötetes munkája (*Magyar Ország históriája*, 1805–1812) már magyarul jelent meg, s mivel a protestáns középiskolákban tankönyvként is használták, a hangsúly a Buda visszahódítása utáni utolsó másfél évszázadra helyeződött. A kortársai által nagyrabecsült költő, Virág Benedek irodalmi igényességgel vetett papírra egy olvasmányos, kétkötetes népszerűsítő munkát, Álmos vezértől Zsigmond uralkodásának végéig tekintve át a magyar múltat. Ez is bizonyította, hogy a szépirodalom és a történelem művelése ekkor még nem különült el teljesen egymástól (*Magyar Századok*, 1808 és 1816). Az említett összegzések azonban forráskutatás és -kritika nélküliek voltak, többnyire kizárólag a magyar nemzettel azonosított nemesség, főleg a nagy történelmi személyiségek tetteit örökítették meg – az alsóbb néprétegek nemzetbe vonásának, történetük megírásának igénye majd csak a reformkorban jelent meg.

A Virág Benedek és Kazinczy Ferenc tisztelői közé tartozó Horvát István – a múzeumi (mai Széchényi) könyvtár őre, a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára – volt a 19. század elejének legnagyobb hatású historikusa. Tanítványai – köztük Toldy Ferenc, Horváth Mihály, Eötvös József, Szalay László és Vasvári Pál – rajongtak érte, hazafias szellemiségű, nagy tudásról tanúskodó előadásait elragadtatva hallgatták. Horvát, miként Gunst Péter találóan megállapította, „sajátos vegyülékét alkotta a szaktudásnak és dilettantizmusnak”.³ Szakszerűen oktatta az oklevél-, a pecsét- és a címertant, őstörténeti munkásságában azonban a *Bibliától* az ókori Egyiptomon, Hellászon vagy Rómán át a szkítáig és a hunokig mindenütt a magyar nép dicső múltját vélte felfedezni.

Horvát barátja, Fejér György az egyetemi könyvtár vezetőjeként még a polihisztorok közé tartozott: filozófiai, földrajzi, mezőgazdasági dolgozatok és színművek szerzőjeként hívta fel magára a figyelmet, s Bél Mátyás 1735-ös tervezete és Bessenyei György munkája (*Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék*, 1790) után ő is szorgalmazta egy tudós társaság létrehozását (*Jutalomra érdemesített értekezés egy magyar tudós társaság legkönnyebb, s leghelyesebb felállításáról*, 1790). Szerkesztette a *Tudományos Gyűjteményt* (1817–1841), amely számos történeti jellegű tanulmányt közölt, az ő tollából is. Historikusként monumentális, 42 kötetes, napjainkig a legterjedelmesebb magyar forráskiadványnak számító *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (*Magyarország egyházi és világi okmánytára*, 1822–1844) révén vált ismertté, amelyet korábban említett 18. századi elődei részben kiadatlan oklevélgyűjtésére alapozott. Sokszor hibás

3 GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, jav. kiad., Történelmi kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000), 175.

olvasattal, a hamis okleveleket is közölve, kevés jegyzettel, a forráskritikát mellőzve és mutatók nélkül közölte a forrásokat, mindezt azonban a saját költségére tette. Számos hibája ellenére is nagy szolgálatot tett a történettudománynak, hiszen az előző század jeles kutatóinak iratfeltárását szinte teljes egészében hasznosította. A forráskutatás történetét kiválóan összegző Hóman Bálintnak mégis igazat kell adnunk abban, hogy

Bél, Pray, Katona, Cornides, Engel és Fessler nevét a maguk idejében az európai tudományosság legtiszteltebb alakjai közt emlegették. Alig néhány évtizeddel később, Carlyle, Michelet, Thierry, Guizot, Macaulay, Rotteck kortársai, a magyar romantikusok, élükön a lelkes Horvát Istvánnal és a termékeny tollú Fejér Györggyel, hiú ábrándok után futkosva, az eredetkérdés problémáinak délibábos megoldására, fantasztikus mesék alkottására pazarolták tudásukat és energiájukat.⁴

Horvát és Fejér mellett kiemelendő Fényes Elek Magyarországot közigazgatási egységenként, azon belül vármegyénként és településenként bemutató munkája (*Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*, I–VI, 1836–1840), illetve annak módosított, rövidített – első kötetében a magyar földet, a lakosság rétegzettségét, Magyarország növény- és állatvilágát, iparát, kereskedelmét, „alkotmányát”, politikáját, tudományos életét, iskolaügyét, egyházkezelését és igazságszolgáltatását elemző – változata (*Magyarország leírása*, I–II, 1847). E nagy vállalkozás a történészek számára is fontos volt, hiszen segítségével a múlt és a jelen adottságainak összehasonlítása vált egyszerűbbé számukra.

A történettudomány iránti érdeklődést erősítette, hogy a 19. század folyamán a kultúra keretei kitágultak: az analfabetizmus szintjének csökkenése, a közép- és felsőfokú képzésben résztvevők arányának gyors növekedése a korábbinál jóval szélesebb olvasóközönséget („kultúrafogyasztót”) alakított ki. A század utolsó harmadában a művelt középosztály is megizmosodott, különösen Budapesten és a nagyobb vidéki városokban. Míg a század elején a főleg latin, magyar és német nyelvű kulturális javak a lakosság legfeljebb 1-2 százalékához jutottak el, az 1800-as évek végén már nagyszámúval többen részesülhettek belőlük, és a kulturális intézményrendszer is erősen differenciálódott. Az érintettek eltérő igényeinek kielégítésére új szervezeti formák jöttek létre, a „szabadidő-kultúra” és a ponyvairodalom pedig már az alsóbb néprétegeket is megcélozta. Az 1868-as népiskolai törvény hatására az analfabetizmusmutató az 1869-es 68,73%-ról 1910-re 33,3%-ra, azaz felére zsugorodott (a magyar anyanyelvűek körében 1910-ben már valamivel 20% alatt volt). Ugyanebben az időszakban a felsőoktatásban tanulók száma az 1866-os 4955-ről 1913-ra 14 575-re emelkedett, majdnem megháromszorozódott.⁵

4 HÓMAN Bálint, „A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon”, in HÓMAN Bálint, *A történelem útja: Válogatott tanulmányok*, szerk. BUZA János, Millenniumi magyar történelem: Historikusok, 298–347 (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 332.

5 DÁNYI Dezső, „Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon”, *Demográfia* 7 (1964): 310–313; LAKY Dezső, „Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabbskori fejlődéséhez”, in *A magyar tudománypo-*

Mindeközben a szempontunkból legfontosabb intézményben, a (buda)pesti egyetem bölcsészkarán a hallgatók száma állandóan változott. 1800 körül 120–150 között ingadozott, 1819/1820-ban 500 fölé került, az 1830-as években 400–450, az 1840-esekben 250–300 körüli volt. A következő évtizedben ez erősen csökkent, 5 és 40 közöttire. Az 1860/1861-es 10-ről fokozatosan nőtt: 1870/1871-ben 177-re, 1877/1878-ra 586-ra, majd ismét apadni kezdett. 1884/1885-ben már csak 264 hallgatót regisztráltak, ezután azonban évről évre nőtt a számuk: 1894/1895-re 427-re, 1900/1901-re 1021-re. A fakultás kezdetben csak két-, 1850-től hároméves képzést biztosított hallgatóinak, ezt 1880-ban emelték négy esztendőre.

A kar történelem tanszékét 1770-ben állították fel, első vezetője Katona István volt. 1866-tól már külön oktatták a magyar és az egyetemes történelmet, 1870-től pedig két részre osztották a magyar történelem tanszékét. 1898-tól ezekhez társult a művelődés-történeti tanszék. 1878 és 1880 között az egyetemes tanszék ó-, közép- és újkorira tagolódott. A 19. század nevesebb professzorai közül – Katonán kívül – a magyar történeti tanszékeken Salamon Ferenc és Marczali Henrik (1526-ig terjedő időszak), illetve Kerékgyártó Árpád (1526 utáni kor), az egyetemesen pedig Hampel József és Schvarcz Gyula (ókor), Marczali Henrik és Lánczy Gyula (középkor), illetve Ballagi Aladár (újkor) oktattak. Az oklevél- és címertant Schwartner Márton, Horvát Árpád és Fejérpatakgy László adta elő. Az egyetem könyvtára is – a 19. század második feléig az ország legjelentősebb bibliotékája – fontos bázisa lett a történeti kutatásoknak. Igazgatói között a 19. századi magyar történettudomány meghatározó személyiségeit – Schwartnert, Fejér Györgyöt, Toldy Ferencet, Horvát Árpádot és Szilágyi Sándort – találjuk.

Bár a történelmi szeminárium felállítását már 1852-ben szorgalmazta az univerzitás, annak létrehozására csak a tanárképzés 1870-ben történő bevezetése – ezzel együtt a bölcsészeti tanulmányok négy évre való kiterjesztése – után, 1886-ban került sor. A szemináriumot 1887-es megindításától Salamon Ferenc vezette, mellé Marczali és Fejérpatakgy társult vezető tanárként.

Az említett professzorok, illetve könyvtárvezetők közül – Fejér György és Lánczy Gyula kivételével – mindenki rendes vagy levelező tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának (a továbbiakban: MTA), Katona és Schwartner azonban már annak alapítása előtt elhunyt. 1888-ban a pesti tudományegyetem bölcsészkarának nyilvános rendes és rendkívüli tanári gárdájából 15-en voltak a Magyar Tudományos Akadémiának rendes, 13-an pedig levelező tagjai. (Hozzá kell tennem: ekkoriban még a természettudományok is a bölcsészkarhoz tartoztak.)⁶ Mindez a két intézmény közötti szoros kapcsolatokat bizonyítja.

litika alapvetése, szerk., MAGYARY Zoltán, 23–41 (Budapest: Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 1927).

6 SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 4 (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935), 275–280, 356–357, 410, 487, 503–504, 508–511, 525–529, 543–544, 673–675, 689. A főszövegben Szentpétery adatait adom meg, ettől némileg eltérő hallgatói létszámadatokat közöl: SZÖGI, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem...*, 409. Lásd még: BORSODI Csaba, „A kiegyezéstől a fordulatig: A történelemoktatás szervezetének változásai a Budapesti Tudományegyetemen, 1867–1950 (A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemtől az Eötvös Loránd Tudományegyetemig)” in *Historia critica: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem*

Ugyanez volt a helyzet az 1872-ben másodikként alapított magyar tudományegyetemen, a kolozsvárin is, amelyen már elkülönült egymástól a bölcsész- és a természettudományi kar. Itt a bölcsészhallgatók száma a kezdeti 21-ről csak lassan emelkedett az 1877-es 72-re, majd ekörül maradt. 1889-ben 86, 1895-ben pedig 130 első félévre beiratkozottat regisztráltak; 1872-től 1895-ig a bölcsészek adták ki az összes hallgató 15,24%-át. Ugyancsak 1872 és 1895 között – minden félévet külön számítva – 5215 esetben jártak a diákok a magyar és az egyetemes történelem, illetve a történeti segédtudományok témaköréből meghirdetett 234 szakelőadás valamelyikére. (Ez persze ennél jóval kevesebb személyt jelentett, hiszen ugyanazok többnyire több féléven át iratkoztak be a különböző kurzusokra.) Az univerzításon három, négy, majd öt történeti tanszék (magyar történelem; egyetemes történelem – ebből vált ki 1889-ben az ókori egyetemes; történelmi segédtudományok; 1896-tól magyar művelődéstörténelem) működött, egy-egy professzorral. A nevesebb tanárok: Finály Henrik, Ladányi Gedeon, Lánczy Gyula, Márki Sándor, Schilling Lajos, Szabó Károly, Szádeczky-Kardoss Lajos – Lánczyt és Schillinget kivéve – szintén az MTA tagjai voltak.⁷

A magyar történettudományban a 19. század első felében – de részben a másodikban is – a pesti egyetem volt az egyik kulcsszereplő. A modern polgári kultúra infrastruktúrájának kialakulásában, a történettudomány korszerűsítésében és szakosodásában azonban döntőnek bizonyult a Magyar Nemzeti Múzeum (és fokozatosan elkülönülő, gazdag tagintézményei) 1802-es, még inkább a Tudós Társaság (MTA) 1825-ös alapítása. Hozzájuk csatlakoztak a főúri és egyházi gyűjtemények – amelyek a könyveken túl számos jelentős múzeumi és levéltári anyagot őriztek –, a vármegyei és a városi levéltárak, illetve a történelmi és régészeti egyesületek, valamint 1867-től a Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: MTT). Utóbbi az 1837-től, illetve 1848-tól működő Budapesti Királyi Orvosegyesület és a Magyarhoni Földtani Társulat után a harmadik volt az országos tudományos szakmai érdekképviselet sorában (vele egy esztendőben létesítették a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet is).

E sorba tartozott 1875-től – az 1756-tól működő Archivum Regni jogutódjaként létrejött – Országos Levéltár, illetve 1871-től az adatgyűjtéseivel a későbbi korok történészeinek munkáját segítő Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (1897-től Központi Statisztikai Hivatal) is. Ezek munkatársai között is szép számmal voltak akadémikusok. A nemzeti kulturális rendszer kiszélesítése szempontjából az olyan intézmények is megemlíthendők, mint 1837-től a Pesti Magyar Színház, 1859-től az Erdélyi Múzeum Egylet vagy 1884-től a Magyar Állami Operaház.

1848–1849 forradalma és szabadságharca, az annak leverése utáni útkeresés, illetve a kiegyezés előkészítése és megvalósulása a történelem iránti érdeklődés élnkülését

Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből, szerk. MANHERCZ Orsolya, 267–279 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014), 267–271.

7 *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József-Tudomány-egyetem története és statisztikája*, Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV–VI, Fasciculus II (Kolozsvár: Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1896), 96, 99–101, 119, 131–132; MARJANUCZ László, főszerk., *A Szegei Tudományegyetem és elődei története II. rész: A Kolozsvári Egyetem története az alapítástól a szegei újrakezdésig 1872–1921* (Szeged: Szegei Egyetemi Kiadó, 2022), 311–330.

eredményezte. Ahogyan a nagy történelmi traumák után természetes, az egyre izmosabb értelmiségi réteget, a politikusokat és a gazdasági szakembereket – foglalkozásuktól függetlenül – egyaránt izgatta a „miként jutottunk idáig” és a „hogyan tovább” kérdése. Különösen az 1850-es években és az 1860-asok elején fordult a kilátástalannak tekintett jelenről a – felemelő példákat felmutató, gyakran dicsőségesnek gondolt – múlt felé a figyelem.

Mindebben oroszlanrésze volt a Tudós Társaságnak, a későbbi MTA-nak, amelyet nemzetközi előzményekre (az 1634-ben szervezett Académie Française és az annak nyomán más államokban létesített hasonló intézmények példájára) és a korábbi hazai kezdeményezésekre (Bél Mátyás, Bessenyei György és Fejér György említett javaslataira) támaszkodva, Széchenyi István jól ismert – illetve Károlyi György, Andrássy György és Vay Ábrahám kevésbé számon tartott – 1825-ös felajánlása segítségével szerveztek meg. „A hazai nyelv művelésére föllábitandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” szóló 1827. évi XI. törvénycikk rendelkezett arról, hogy „a hazai nyelvnek nem csak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére [...] minél előbb föllábitassék” az intézmény.⁸ A Tudós Társaság az alapszabályok kidolgozását és uralkodói jóváhagyását követően, 1830-ban kezdte meg a munkáját. 1845-től hivatalosan is Magyar Tudományos Akadémiaként tartották számon.

Első, 1830 és 1855 közötti elnöke Teleki József, a jeles történész volt, akinek *A Hunyadiak kora Magyarországon* című, 12 kötetesre tervezett, végül 9 kötetben megjelent művét máig haszonnal forgatják a korszakkal foglalkozó kutatók (1852–1863; a 6. kötet első részét Teleki 1855-ben bekövetkezett halála után, hátrahagyott kéziratái alapján Szabó Károly rendezte sajtó alá). Marczali Henrik szerint *A Hunyadiak kora*

Nagy terjedelmű kutatáson alapuló, komoly, lelkiismeretes munka. Kár, hogy kuriális színezetű nyelve miatt szinte élvezhetetlen, hogy a lényeges és lényegtelen tárgyak egyforma bő tárgyalása által elvész a perspektíva, és hogy a szerzőnek korai halála miatt a munka befejezetlen maradt.⁹

A részben jogos kritika nem kisebbíti Teleki érdemeit. Műve jelentőségét tanúsítja, hogy 1890-től – az MTA megbízásából – a neves történész-akadémikus, 1912 és 1932 között az Országos Levéltár (fő)igazgatója, Csánki Dezső négy kötettel, Fekete-Nagy Antal levéltáros pedig még eggyel egészítette ki (*Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 1890–1913 és 1941).

Az MTA munkájának megindításában, 1848–1849 utáni konszolidálásában mulhatatlan érdemeket szerző Teleki nevéhez fűződik a mindmáig egyik leggazdagabb magyar közgyűjtemény, az MTA Könyvtárának alapítása is: 1826-ban 30 000 kötetes

8 1827. évi XI. törvénycikk a hazai nyelv művelésére föllábitandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>.

9 MARZALI Henrik, „A magyar történetírás fejlődése a XIX. században”, in MARZALI Henrik, *Világtörténelem – magyar történelem*, Történetírók tára, 429–451 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 446.

– akkori viszonylatban páratlan nagyságú – családi könyvtárát ajándékozta a Tudós Társaságnak.¹⁰ Az MTA következő történész elnöke – már a 20. században – az ezt a pozíciót a leghosszabb ideig betöltő Berzeviczy Albert volt (1905–1936), őt később Berend T. Iván (1985–1990), Kosáry Domokos (1990–1996) és Glatz Ferenc (1996–2002) követte. Az alelnök tisztségét Fraknói Vilmos (1889–1892), Pulszky Ferenc (1895–1897), a 20. században Csánki Dezső (1931–1933), Ligeti Lajos (1949–1970) és Pach Zsigmond Pál (1976–1985); a főtítkáráét pedig Fraknói Vilmos (1879–1889), majd Köpeczi Béla (1971–1975) látta el a történészek közül.¹¹

A Tudós Társaságnak 1830-ban 22, 1834-ben 111, majd az állandó, lassú növekedés – illetve az 1849 utáni visszaesést követő újbóli emelkedés – nyomán 1863-ban 204, 1899-ben 210 tagja volt. Hat osztálya közül 1858-ig a III. volt a Történetírási, ezután a IV. lett a Történelmi, 1864-től Történettudományi Osztály. 1870-től – amikor az 1869-ben módosított, hosszú ideig érvényes alapszabály értelmében az osztályok száma háromra csökkent – a II. osztály lett a Bölcsészeti, társadalmi és történelmi tudományok osztálya, amelyet 1881-ben Bölcséleti, társadalmi és történelmi tudományok osztályra kereszteltek át: e néven működött 1946-ig. Az osztályelnöki, illetve osztálytitkári funkciót az 1869-es alapszabállyal hozták létre. Az elnöki tisztelet Horváth Mihály (1870–1878), Pauler Tivadar (1879–1880), Ipolyi Arnold 1881–1886), Pulszky Ferenc (1886–1895) és Pauler Gyula (1895–1903), a titkárit Rónay Jácint 1869–1872), Fraknói (Frankl) Vilmos (1873–1879), Pesty Frigyes (1879–1889) és Pauer Imre (1890–1914) töltötte be. Pauler Tivadar a korszak legkiválóbb büntetőjogászáként, vallás- és közoktatásügyi, illetve igazságügy-minisztereként is dolgozott (később szintén osztályelnök Gyula fia országos főlevéltárnok lett); a nemzetkarakterológiai munkájáról ismert Rónay Jácint elsősorban lélektani kérdésekkel foglalkozott – de ő volt a darwinizmus első magyarországi terjesztője is; Pauer pedig filozófusként és pszichológusként lett osztálytitkár. A többiek valamennyien neves történészek (vagy rokon szakterületek képviselői) voltak.¹²

Az MTA legrégebbi szakbizottsága, a Történettudományi Bizottság (a továbbiakban: TB) 1854-től működött állandó jelleggel. Elnöke e korszakban Eötvös József (1856–1871), Horváth Mihály (1871–1878), Csengery Antal (1878–1880), Ipolyi Arnold (1880–1886), Fraknói Vilmos (1886–1895), Szilágyi Sándor (1895–1899) és Thaly Kálmán (1899–1909) volt. Horváth, Ipolyi és Fraknói tehát az osztály és a bizottság vezetésében is helyet kapott. Az „előadói”, azaz titkári feladatot Toldy Ferenc (1854–1875; bár őt ma irodalomtörténészként tartjuk számon, e funkciója is bizonyítja, hogy ekkoriban még ez a tudomány szak és a szűkebb értelemben vett történettudomány szorosan kapcsoló-

10 A könyvtár alapításáról újabban: SZABÓ Ádám, „Teleki-gyűjtemény az Akadémián: Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója”, in *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. MOLNÁR Andrea, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 40 (115), 68–121 (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), doi:10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.3.

11 SZILÁGYI Adrienn, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai* (Budapest: MTA–HUNREN BTK, 2023).

12 SZALAI Sándor és SZÁNTÓ Lajos, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban 1825–1975*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 9–17, 30–31.

dott egymáshoz), Fraknoi Vilmos (1875–1880), Pesty Frigyes (1880–1889) és Fejérpataky László (1889–1914) látták el; Fejérpataky kivételével – aki 1914 és 1923 között lett osztálytitkár – mindannyian szerepet kaptak az osztály és a TB irányításában is. Rajtuk kívül az 1899-ig megválasztott 19. századbéli tagok akkoriban jól ismert, mára részben elfeledett historikusok – egy-két esetben csak a történelem iránt érdeklődők – voltak: Acsády Ignác, Ballagi Aladár, Békefi Remig, Borovszky Samu, Csánki Dezső, Cson-tosi János, Czech János, Deák Farkas, Érdy János, Hajnik Imre, Horvát Árpád, Jerney János, Károlyi Árpád, Knauz Nándor, Komáromi András, Kováts Gyula, Majláth Béla, Marczali Henrik, Nagy Gyula, Nagy Imre, Nagy Iván, Nyáry Albert, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Podhradszky József, Radvánszky Béla, Repiczky János, Salamon Ferenc, Schönherr Gyula, Simonyi Ernő, Szalay László, Sziládi Áron, Tagányi Károly, Thallóczy Lajos, Vécsey Tamás, Wenzel Gusztáv.¹³

A TB munkájának meghatározását elsősorban két tényező befolyásolta: a magyar tudomány és szellemi élet egyik legfontosabb szervezőjévé vált akadémia – és annak különböző osztályai, így a történelmi is – már az intézmény indulásától különböző jutalomdíjakat és pályakérdéseket hirdetett, majd ehhez társultak a főúri, egyházi és egyéb mecénások alapította – szintén pályázatok révén elnyerhető – díjak, jutalmak.¹⁴ Horváth Mihály pályájának felívelése is részben ennek köszönhető. A Történetírási Osztály 1835-ös felhívására („jutalomkérdésére”)¹⁵ adta be azt a munkáját, amelyet 1837-ben díjaztak. Ennek aztán két változata jelent meg,¹⁶ az elsőért 1841-ben neki ítéltek az Akadémiai nagyjutalmat (1839-es levelező taggá választása után ebben az esztendőben lett az MTA rendes tagja is). Ezután még kétszer részesítették ebben az elismerésben: 1869-ben, a *Magyarország történelme* 4–6. kötetéért (Pest, 1862–1863), majd 1878-ban ugyanennek nyolc kötetben megjelent, bővített kiadásáért. Nála többször csak Arany János részesült hasonló elismerésben, négy alkalommal; hozzá hasonlóan háromszor kapta meg a nagyjutalmat Vörösmarty Mihály és már a 20. században a kiváló nyelvész, Melich János.¹⁷

Horváth Mihály 1849-ben – mindössze bő három hónapon át – vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt. (Utána Berzeviczy Albert [1903–1905], Hóman Bálint [1932–

13 FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854–1949)*, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei* 52 (Budapest: MTA Könyvtára, 1966), 45–46.

14 A mecenatúráról újabban: KLEMENT Judit, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai* (Budapest: MTA–HUN-REN BTK, 2024).

15 „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedés honunkban az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt, mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről azok előmozdítására, melyek voltak nagyobb emelkedésüket hátráltató akadályok, végtére minő befolyásuk volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?”

16 HORVÁTH Mihály, *Az ipar és kereskedés története Magyarországon, a három utolsó század alatt* (Buda: Egyetemi Nyomda, 1840); HORVÁTH Mihály, *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig* (Buda: Egyetemi Nyomda, 1842).

17 FEKETE Gézáné, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei* 21 (96) (Budapest: MTA Könyvtára, 1988), 40, 46, 48, 83, 213, 218, 221.

1938 és 1939–1942], az irodalomtörténészként is ismert Keresztury Dezső [1945–1947], Köpeczi Béla [1982–1988], Glatz Ferenc [1989–1990] és Hiller István [2003–2005 és 2006–2010] töltötte be historikusként e tisztséget.) A szabadságharc leverését követő emigrációjában különböző európai városokban élő Horváth nagyhatású összefoglaló munkákat írt Magyarország közelmúltbeli történetéről (*Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823-tól 1848-ig*, I–II, 1864; *Magyarország függetlenségi harcának története*, 1865). Az egyik legtekintélyesebb magyar történészként külföldi tartózkodása idején is tartotta a kapcsolatot hazájával. A politikatörténet mellett a művelődés- és a népi-ségtörténet is erősen foglalkoztatta, és a kiegyezés után az akadémia osztályelnöksége mellett az MTT „első alelnöke” (1867–1877), majd elnöke (1877–1878) lett. Száműzetésében pedig Hatvani Mihály álneven az akadémia forrásfeltáró munkájában is részt vett, brüsszeli okmánytárának négy kötetével (*Magyar történelmi okmánytár, a Brüsszeli országos levéltárból és a Burgundi könyvtárból*, 1857–1859).

Mindez átvezet minket a 19. század közepére, amikor az európai történetírás modernizálása – kis időbeli eltéréssel ugyan, de – Magyarországon is végbement. Kezdetben ez elsősorban a forráskiadások korszerűsítésében érvényesült. Pray György e szempontból mintaszerű, 1760-as években kezdődő – az Egyetemi Könyvtár fejlesztésében is kiemelkedő jelentőségű – történetírói tevékenységének nem igazán voltak követői. Magyarországon elsőként – az akkori Európával szinkronban – ő honosította meg az oklevelek tudatos gyűjtésének, azok kritikai értékelésének szempontjait. Munkássága azonban sajnos megszakadt.

A 19. század közepén azonban ismét megjelent a forráskritika, annak kapcsán a politikai események pusztá leírásán túllépő történetírás iránti igény. A vezető erdélyi politikusként, az *Erdélyi Történelmi Adatok* három kötetének (1855–1858) szerkesztője és kiadójaként, az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik alapítójaként (1859), közmunka- és közlekedésügyi miniszterként (1867–1870) és az MTT első elnökeként (1867–1876) is ismert Mikó Imre – „Erdély Széchenyije” – már 1855-ben figyelmeztetett arra, hogy az 1848 előtti rendi világ a múlté. „Most azonban megváltoztak az idők, mások az országos és nemzetközi állapotok – jelentette ki. – Régi jogok és alkotmány a történet tárgya lett – helyükbe új polgári és politikai viszonyok léptek.” Ezek között – állította – „ha egyébbel nem is, azzal félreismerhetlenül tartozunk, hogy múltunk lehető hű képét, vagy legalább hozzá az adatokat össze állítsuk”. Kiemelte, hogy

A történetírás régen királyok trónkövetkezése- és hadviselésének, a tömegeből kiemelkedett, vitézségben kitűnő emberek, úgynevezett hősök dicsőségének, az országok sorát megváltoztató eseményeknek krónikai szárazsággal vagy a mese fölciczomázott alakjában inkább, mint tények kútfejeinek és indokainak alapos kijelölésével, gyönyörködte-tésre s nem tanításra számított elbeszélése volt.

Meg volt róla győződve, hogy ez is megváltozott, hiszen

a történet a multak tüköre, a nemzetek tetteinek és mulasztásainak jegyzőkönyve, [...] élet-számvetés, mely az egyes történelmi adatokból: a lefolyt élet minden részleteiről, pol-

gári, katonai és vallásos, társadalmi és politikai eszközléseiről, ipara, művészete és tudományos fejlődéséről, helyesen vagy balul felfogott hazai és nemzetközi viszonyairól, önbüneink méltó következményei- vagy a balsors nem érdemlett csapásairól írt részletes kisebb napi jegyzésekből van összeállítva.

Ezért hangsúlyozta:

nekünk erdélyi csekély számú magyaroknak kötelességünk a múltakról tanúsító emlékeket, most inkább mint valaha, gondosan s egész szorgalommal összegyűjtögetnünk. [...] Minden ködarab, melynek durvább vagy művészebb vésetében őseink emléke él; minden régi pénz, mely fejedelmeink és hazánk egykori történeteiről szól: minden papírszelet, levél és okirat, mikben valamely korszak, harci telt vagy békés polgári mű, nemzetünk nagy öröme vagy nagy szenvedése foglaltatik: minden krónika, emlékirat, napló, a legegyszerűbb házi jegyzet a letűnt századokból

rendkívül fontos lehet, mivel ezek az „elszórva parányiaknak látszó adatok teszik ezredéves múltunk nagy összegét”. Annál is inkább, mert „a világtörténet aként [fog] tartani fölöttünk felmentő vagy kárhoztató ítéletet, a mily alakban ez adatok alapján múltunkat összeállítani bírjuk”. Ezért buzdított „minden jó hazámfiát, kik múltunkat szeretik, s a jövőnek használni kívánnak: hogy a birtokukban vagy tudtokra levő adatokat akár egyszerűen, akár bevezetve, történelmünkkel kapcsolatba hozva közleni szíveskedjenek” az *Erdélyi Történelmi Adatokban*.¹⁸

Mikó az elképzeléseit az MTT köz- (ahogy akkoriban nevezték: nagy)gyűlésein is többször megismételte. 1874-es, besztercebányai elnöki megnyitóbeszédében kijelentette, hogy

történelmünkre nemcsak az borít homályt, amit a régiek nem írtak fel, és a mit azért nem tudunk, – de még sokkal nagyobb mértékben az, a mit nagyobbára a múlt század történetírói, a könyv- és levéltárak porában rejtett eredeti és hiteles adatok tekintetbe nem vételével megírtak, minden lépten-nyomon kétségben hagyván az iránt, hogy amit feljegyeztek, írt vagy élő hagyományokból folyt-e, vagy pedig az ismert adatok hézagait pótolni kívánó pia fraus [jóindulatú csalás] költeménye?

Mikó azt vallotta: ha a történész „sine ira et studio” szeretné végezni a munkáját,

nem elég a tényeket és eredményeket felsorolni, hanem szükséges mindazon apró részleteket is felkarolni, melyek az elmúlt idők társadalmának viszonyaira, anyagi, értel-

18 Mikó Imre, „Tájékoztató az erdélyi történelemírás és adatgyűjtés körül, vonatkozólag a magyarországi hasonirányú törekvésekre”, in *Erdélyi történelmi adatok*, szerk. Mikó Imre, 1. köt., V–XXXI (Kolozsvár: Ev. Ref. Főtanoda, 1855), XIX–XX, XXII–XXIII. Mikó szerepéről újabban: EGYED Ákos, „A Magyar Történelmi Társulat első elnöke: Gróf Mikó Imre”, in *Hét társulati elnök*, szerk. SZILÁGYI Adrienn, Századok könyvek, 9–48 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018).

mi, közműveltségi és erkölcsi fejlettségére vonatkoznak, s amelyekből egyedül ítélnék meg azon kor tetteinek vagy mulasztásainak viszonylagos érdemét és bűnét, mert elmúlt korszakok eseményeit saját társadalmi állásunk talapzatáról helyesen soha sem ítélnék meg. [...] Mindenikünk alá van vetve az uralkodó társadalmi nézeteknek, s azoknak kisebb-nagyobb mértékben rabja, ritkán lehetünk mentek az elfogultságtól, legyen az bár saját hajlamaink, előítéleteink vagy politikai pártállásunk következménye. [...] E mellett az adatok hiánya és töredékessége miatt nehezen juthatunk oly emelkedett álláspontra, melyről a múlt idők hű képét biztos kézzel rajzolhatnók.

Ezért kell a forrásokat „a lehető legnagyobb teljességgel” feltárni, ami lényegesen egyszerűbb feladat, mint korábban volt. Ugyanis: „Ma lehullottak azok a korlátok, melyeket még csak nem rég különböző indokolt és indokolatlan féltékenységek és előítéletek állítottak a bűvár útjába, és amelyek a köz- és magánlevéltárak legnagyobb részét egészen vagy legalább részben hozzáférhetlenné tették.” Úgy vélte, annak tudata, hogy „a nemzeti tudomány közérdeke mellett minden magánérdeknek háttérbe kell szorulnia” immár általánossá vált, ezért szent „kötelesség reánk nézve, hogy az oly örömet, oly készségesen nyújtott módot és alkalmat lelkiismeretesen felhasználjuk”.¹⁹

Hosszabban időztem Mikó Imre 1855-ös felhívásánál és két évtizeddel későbbi beszédénél, mivel azokban az 1849 utáni történetírással kapcsolatos kívánalmakat – sokak gondolatát visszhangozva és programszerűen – foglalta össze. Szóltam már róla, hogy a szabadságharc leverése – mint minden történelmi megrázkódtatás – után a történettudomány szerepe jelentősen felértékelődött. Ezt az 1867-es kiegyezést követő politikai viták, majd a millenniumi ünnepekre való készülődés – és azok megrendezése – tovább erősítette. Az irodalom és a történelem a legfontosabb nemzeti tudományokká váltak, nemcsak a magyarok, hanem a Magyarországon élő nemzetiségek körében is. Növekedett az önmeghatározás iránti igény, amely az Ausztriával és a Szent Korona országaiban élő nem magyar anyanyelvűekkel szembeni hozzáállást is nagyban, a 19. század végén már a nemzeti bezárkózás irányába mutatva befolyásolta. Mindez persze kölcsönös volt: a Kárpát-medencében élő népcsoportok – a legtöbbször ugyancsak vélt vagy valós történeti érvekre hivatkozva – egyre inkább a magyarokkal (néha pedig egymással) szemben vélték kijelölni térségbeli helyüket és szerepüket.

Mikó magasztos céljai tehát a 19. század végére részben eltorzultak, ugyanakkor a nemzeti szempontok gyakori hangoztatása a történettudomány súlyának gyarapodását, intézményrendszerének bővülését és a mai állapotokat előlegező kiépítését eredményezte. A szakmaiság szempontjainak térnyerését jelezte, hogy a század utolsó harmadában már nem az autodidaktákból lett, hanem a professzionális képzést elnyert történészek voltak többségben, a valamely egyházhoz kötődő historikusok aránya pedig szintén csökkent; mindinkább a világi értelmiség terrénumává vált a történettudomány művelése.

19 Mikó Imre, „Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulat Besztercebányán 1874. aug 20-án tartott nagygyűlésén”, *Századok* 8 (1874): 521–524.

Ebben alapvető szerepe volt az MTA-nak, főleg a már említett Történettudományi Bizottságának, amely a Mikó Imre által fölvázolt szellemben igyekezett megújítani a magyar történettudományt. A TB jelentette meg a *Magyar Történelmi Tárat*, melynek célját az első kötet 1855-ös előszavában Toldy Ferenc, a bizottság titkára és a periodika első szerkesztője így összegezte:

a' közhelyeken és magányosoknál elszórva levő kisebb történelmi emlékek 's okiratok' kiadása által mind a' hazai történetek' egyes részei és pontjai' felvilágosításához járulni; mind az író és olvasó közönség' részvételét a' történelem 's annak forrásai iránt felgerjeszteni és táplálni.²⁰

A hosszabb-rövidebb forrásokat közlő sorozatban 1855 és 1878 között 25, 1879-től 1911-ig – immár az MTT-vel közösen, *Történelmi Tár* címmel – 34, 1914-ben újabb kettő, 1934-ben pedig egy, összesen tehát 62 kötet látott napvilágot.²¹

Ugyancsak a TB gondozta a *Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica)* 1857-től 1917-ig megjelent 132 kötetét, amelyeket négy osztályba soroltak. Az első a hazai és a külföldi levél- és kéziratárak hungarikaanyagait közlő *Okmánytárak (Diplomataria)*, 42 kötet, 1847–1915 – ehhez egy-egy 1943-ban és 1948-ban megjelent kötet csatlakozott –, összesen 23 124 oldalon). A második az elsősorban 16–17. századi elbeszélő forrásokat, naplókat, levelezéseket kiadó *Írók (Scriptores)*, 38 kötet, 1857–1906, 18 340 oldal). A harmadik a 16–17. századi magyarországi (1526–1606) és erdélyi (1540–1699) országgyűlések iratait történeti bevezetőkkel megjelentető *Magyar Országgyűlési Emlékek* címet viselte (*Comitalia*, magyarországi: 11 kötet, 1874–1899 [ehhez társult még a Károlyi Árpád által 1917-ben szerkesztett 12. kötet]; erdélyi: 22 kötet, 1875–1898; összesen 33 kötet, 19 782 oldal). A negyedik osztály a *Diplomáciai emlékek (Acta Extera)*, 21 kötet, 1874–1916, 10 785 oldal) sorozata, mely négy osztályra tagolódott: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból* (3 kötet, 1874–1876); *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490* (4 kötet, 1875–1878); *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon* (2 kötet, 1863); *Török–Magyarkori Állam-Okmánytár* (7 kötet, 1868–1872) és *Török történetírók* (5 kötet, 1893–1916).²²

A TB az 1860-as évek második felétől az 1870-esek végéig tevékenykedett a legaktívabban. Nagyrészt e testületnek – elsősorban Toldy Ferenc „előadónak” – köszönhető a legfontosabb(nak vélt) történeti források felkutatásának és megjelentetésének megszervezése. 1877-ig a *Magyar Történelmi Tár* 25 kötete és a *Magyar Történelmi Emlékek* 68 kötete mellett a szintén a TB által kiadott *II. Rákóczi Ferenc levéltára (Archivum Rákócianum)* I. osztályából (*Had- és belügy*) 5 (1873–1877, valamennyit „Rákóczi udvari történetírója”,

20 TOLDY Ferenc, „Előszó”, *Magyar Történelmi Tár* 1 (1855): 1:VII–X, VII.

21 A közlemények mutatója: PELCZ Béla, A „Magyar Történelmi Tár” és a „Történelmi Tár” tartalommutatója (Budapest: MTA, 1914); HERNÁDI László Mihály, A „Magyar Történelmi Tár” és a „Történelmi Tár” repertórium (Pécs, 2002), <https://mek.oszk.hu/05300/05337/05337.pdf>.

22 A sorozat valamennyi kötete elérhető az Arcanum adatbázisában: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist1/>, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist2/>, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist3/>, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist4/>.

Thaly Kálmán állította össze; 1935-ig további 7 kötet), II. osztályából (*Diplomatia*) 3 kötet (1872–1877, utolsó kötetét angol levéltári forrásokból Simonyi Ernő, egyébként szintén Thaly közölte) látott napvilágot. A *Török-magyarkori történelmi emlékeket* ugyancsak a TB gondozta: ennek I. osztályából (*Okmánytár*) 9 kötetet (1853–1874) nyomtattak ki.²³

A külföldön végzett hungarikagyűjtéseket, az így fellelt iratok másolását már 1832-ben kezdeményezte az Akadémia, amelynek Történettudományi Osztálya ez év szeptember 6-án indítványozta:

Nemcsak a hazai könyvtárakban még talán rejtőző történelmi kéziratokat kerestetné fel, hanem addig is, míg illy irányra utazásokat lehetne rendelni, a bécsi, gréci [gráci], prágai, milánói stb., de kivált a müncheni könyvtárak igazgatóságait a náluk található és hazánkat érdeklő kéziratok címeinek közlése iránt megkérni, mellyek szerint az illető kéziratokat a Társaság lemásoltathatná s azokat egy talán alapítandó történelmi kútfők gyűjteményébe ki is adhatná.

A későbbiekben az Osztály megkérte külföldre utazó tagjait, hogy a látogatásaik helyszínén található levéltárakban és kéziratárakban őrzött magyar vonatkozású forrásokat másolják vagy másoltassák le.

Petrovics Frigyes, akit a Történettudományi Osztály Horváth Mihállyal együtt választott a tagjai sorába, 1833–1834-ben a prágai, a drezdai, a jénai, a hallei, a lipcsei, a berlini, a frankfurti, a wolfenbütteli, a hamburgi, a göttingeni, a kasseli és más német és osztrák bibliotékák, Szalay László 1838–1839-ben a párizsi királyi könyvtár, Taubner Károly és Wenzel Gusztáv 1844-ben olasz és dalmát levéltárak hungarikáit kutatta.

E munkálatok azonban 1844-től mintegy másfél évtizeden át, Horváth Mihály említett brüsszeli gyűjtéséig szüneteltek; mellette azonban néhány emigráns (Simonyi Ernő – Firenze, Spanyolország; Óváry Lipót – Nápoly; Mircse János – Milánó, Velence, Modena) is bekapcsolódott a gyűjtésbe. A külföldi hungarikafeltárás az 1860-as és '70-es években vett újabb lendületet: Fraknoi Vilmos például Simancasban, Szilády Áron pedig Bolognában kutatott. A század utolsó két évtizedében lanyhult ugyan a másoltási program, amely azonban – ha a korábnál kisebb mértékben is – az első világháborúig folytatódott.²⁴

A TB segítyezésével az MTT adta ki 1885 és 1918 között a *Magyar Történelmi Életrajzok* 58 kötetét, amely Csák Mátétól (1260–1321) Eötvös Józsefíg (1813–1871) hat évszázad jeles magyar történelmi személyiségeinek életét mutatta be (összesen több mint 22 000 oldalon), gazdag illusztrációs anyaggal (mintegy 7000-rel) kísérve. A szerzők között a 19. század ismert történészeit találjuk, csak az e században megjelent művekre utalva: Acsády Ignácot, Angyal Dávidot, Deák Farkast, Dézsi Lajost, Fraknoi Vilmost, Ipolyi Ar-

23 FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 70 (Budapest: MTA Könyvtára, 1974), 163–181.

24 A külföldi kutatásokat részletesen bemutatja: LUKINICH Imre, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottság másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése* (Budapest: MTA, 1935), az idézet: 4. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* is rendszeresen tudósítottak ezekről a kutatásokról.

noldot, Marczali Henriket, Márki Sándort, Pór Antalt, Schönherr Gyulát, Szádeczky Lajost, Szilágyi Sándort, Thallóczy Lajost, Zichy Antalt.²⁵ Ugyancsak a TB támogatta Teleki József Hunyadiak korát feldolgozó vállalkozásának Csánki Dezső általi folytatását.

A TB kiadásában és dotációjával megjelent munkák száma megközelítette a 400-at (beleértve a két világháború közötti korszakot is, amikor már jóval kevesebb mű megjelentetését segítették, mint korábban). Emellett egyéni (bel- és külföldi) kutatásokat is gyakran támogattak.²⁶

Történeti kérdésekben is többször kértek állásfoglalást a TB-től. Ezek közül talán a legérdekesebb Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1882. október 17-ei leirata volt, amelyben a magyarok bejövetele időpontjának meghatározására kérte az MTA-t, annak érdekében, hogy „a magyar nemzet méltón ünnepelje meg Európában megtelepedésének s államalkotásának ezredéves évfordulóját”. A testület október 30-ai összes ülésén (ez a mai közgyűlésnek felelt meg) szólította fel az MTA II. Osztálya a TB-t, hogy készítsen jelentést e kérdés tisztázására. A Bizottság „mindenek előtt tekintettel volt azon tényre, hogy a magyarok megjelenése Európában, mai hazánk területének elfoglalása és a magyar állam megalapítása évek hosszú során át előkészített és létesült események láncolatát képezi”, ezért a honfoglalás kezdete és befejezése esztendejének megállapítását tartotta feladatának. Pauler Tivadart, Salamon Ferencet és Szabó Károlyt bízták meg – Botka Tivadarnak a *Századok*ban már megjelent 1878-as és 1881-es tanulmányainak figyelembevételével – az erről szóló szakvélemény megírásával.

1882 decemberében, illetve 1883 januárjában mindhárman elkészítették különböző következtetésekre jutó válaszukat, amelyet a TB Ipolyi Arnold és Fraknoi Vilmos aláírta beszámolója így összegzett:

az egykorú kútforrások határozatlan és hézagos természete többé-kevésbé valószínű hypothesisok felállítására utasítja a történetírót; de nem teszi lehetővé a honfoglalás kezdete és befejezése esztendejének olyatén megállapítását, a mely ellen a történeti kritika többé komoly kifogást nem támaszthat.

Teljesen kétségtelen tény gyanánt az adatok tömkelegéből csak az bontakozik ki, hogy 888 előtt a magyarok mai hazánk területén nem telepedtek meg, és 900-ban mai hazánk területének elfoglalása be volt fejezve, a magyar állam meg volt alapítva.

Eszerint, a honfoglalás kezdetének és befejezésének esztendejét pontosan kijelölni, illetőleg a fentebb említett 12 esztendei időközben a millenárium megünneplésének időpontjára nézve javaslatot tenni: a Bizottság felfogása szerint, az Akadémia hivatásának körén kívül fekszik.

Végül a legtöbben Pauler álláspontját fogadták el. Szerinte „Etelköznek odahagyása, a mai hazába való jövetel” valószínűleg 895-re esik, „Pannóniának elfoglalását és ekkép

25 A teljes sorozat elérhető az Arcanumon: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MagyarTorteneiEletrajzok/>.

26 Ezek listáját közli FRÁTER, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi...*, 47–52.

a honfoglalás befejeztét” pedig „a 900-ik évre tehetjük”.²⁷ Ennek nyomán aztán a „kormány azon megállapodásra jutott, hogy a magyar állam keletkezésének és fenn állásának ezredik évfordulója 1895. folyamán ünnepeltessék meg” – miként az erről szóló 1892. évi II. törvénycikk indokolása jelezte. Maga a törvény „az 1895. évben Budapesten tartandó országos nemzeti kiállítás” megtartásáról rendelkezett,²⁸ ám ennek dátumát már a következő esztendőben 1896-ra módosították.²⁹

Mindez azért történt, mert a kormány úgy határozott, hogy a „millenium maradó közművek létesítése által is megőrkítendő, melyek mindannyian e nemzet erejét, haladását s a művelődés útján való előretörekvését hirdetnék”. Ezt

a budai Mátyás-templom megnyitása, az új országháznak legalább részbeni berendezése, a Vaskapunál folyamatban levő műveknek a forgalomnak leendő átadása, a fő- és székváros részeit összekötő dunai hidaknak szaporítása, egy igazságügyi palotának és egy iparművészeti muzeumnak létesítése

és más beruházások voltak hivatva bizonyítani, hogy hangsúlyozzák a „millenium fényét és jelentőségét, másfelől e nemzet állami élete második ezredének kezdetét maradó művekkel jelölnék meg s a melyhez az általános nemzeti kiállítás is, mint a nemzet szellemi és anyagi életének visszatükrözője, méltóan sorakozhatik”. Mivel e munkálatokat 1895-re nem tudták befejezni, a kormány az MTA 1883-as szakvéleményére támaszkodva – amely alapján „a honfoglalás ezredéves fordulója a történelmi hűség megzavarása nélkül 1896. évre is tehető” – a nemzeti kiállítás és az ünnepségsorozat egy évvel történő elhalasztásáról döntött.³⁰

A millenniumi rendezvények kapcsán született intézkedések, meghozatalukban a történettudományi kutatásokra való hivatkozás – és azok hajlékony, politikai szempontoknak megfelelő értelmezése – bizonyították, milyen komoly szerepet játszott már ebben az időben is az emlékezetpolitika; nyersebben fogalmazva: a tudományos eredmények politikai célok érdekében történő felhasználása.

A millenniumhoz – de immár nem az MTA-hoz – kapcsolódtak a 19. század végének nagy, a történettudományhoz is kötődő, sokszerzős összefoglalásai, mint a *Pallas Nagy Lexikona* (1893 és 1897 között, 16 kötet); az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* (1886–1901, 21 kötet; ennek osztrák és magyar változata is született, a magyar főszerkesztője Jókai Mór volt); a végül befejezetlen *Magyarország vármegyéi és váro-*

27 *Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában* (Budapest: MTA Tört. Bizottsága, 1883), 3–4, 19–20, 28, 31.

28 1892. évi II. törvénycikk az 1895. évben Budapesten tartandó országos nemzeti kiállításról, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89200002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33>, indokolása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89200002.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D44>.

29 1893. évi III. törvénycikk az országos nemzeti kiállítás költségeinek fedezéséről, 3. §, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33>.

30 Az 1893. évi III. törvénycikk indokolása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300003.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44>.

sai (*Magyarország monografiája*) sorozat (1896–1914, 26 kötet; kezdetben Sziklay János és Borovszky Samu, 1900-tól már csak az utóbbi szerkesztésében) vagy a *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon* (1897 és 1901, 2 kötet; Czobor Béla és Szalay Imre szerkesztésében).

A múlt iránt érdeklődés erősödését jelezte az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kezdeményezte tízkötetes „millenniumi” kiadvány, a Szilágyi Sándor szerkesztette, gazdagon és igényesen illusztrált, 20 000 példányban megjelenő *A magyar nemzet története* (1895–1898).³¹ A nivós, ám a szerzők különböző felfogása miatt részben egyenetlen színvonalú szintézist a korszak jeles historikusai írták: Marczali Henrik, Fraknói Vilmos, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Márki Sándor, Schönherr Gyula, Beksics Gusztáv (az 1. kötet első felét három régész: Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Béla és Nagy Géza, a 6. kötetben a *Társadalmi és műveltségi állapotokról* szóló fejezeteket pedig Dézsi Lajos jegyezte). Pintér Jenő sokszor lesajnált – ám imponálóan adatgazdag – irodalomtörténeti szintézisében találóan állapította meg, hogy

a stílus nehézkessége több szerzőnél fölötte szembetűnt, számos kitűnő nevű történetíró nem vett részt a közös munkában, de a terv megvalósítása sikerült s ez nem csekély mértékben Szilágyi Sándor érdeme volt. A közvélemény szemére vetette, hogy jórészt zsidó szerzőkkel íratta meg a magyar nemzet történetét, ez azonban nem az ő célzatossága volt, mert protestáns tudósokat szívesebben támogatott volna, de a keresztény történetírók annyira féltek a nehéz feladat elvállalásától, hogy a szerkesztőnek örülnie kellett, ha a tekintélyesebb tudósok közül bárkit is rábírhattott a pontos határidőt kívánó munka elvállalására. A kesernyés kritikában fürgébbek voltak történettudósaink, ez azonban könnyebb vége a dolognak s nem volt méltányos eljárás a nagy teljesítménnyel szemben. [...] A nagyközönség mindenesetre inkább a képekben és műmellékletekben gyönyörködött, a szöveg szakszerű tanulmányozása a tudományos érdeklődőkre hárult.³²

Hasonló vállalkozásként született a 12 kötetes (1898–1905), ugyancsak számos képmellékletet tartalmazó, a Franklin és a Révai kiadók által közösen megjelentetett *Nagy Képes Világtörténet*, amelynek három-három kötete foglalkozott az ó-, a közép- és az újkorral, illetve a francia forradalomtól számított „hosszú” 19. századdal. Az első kötet a francia egyiptológus, Maspero Gaston művén alapuló átdolgozás volt, az ókori görögség történetéről Gyomlay Gyula (2. kötet), a római birodaloméről Geréb József (3.), a középkorról Goldziher Ignác és Borovszky Samu (4.), Mika Sándor (5.), valamint Csuday Jenő és Schönherr Gyula (6.) értekezett. A további hat kötetben a rendkívüli munkabírású, igen széles látókörű és hallatlanul művelt, ám adataiban olykor pontatlan Marczali Henrik fejtette ki a nézeteit a 16–19. század közötti időszakról. A 7000 példányban

31 A példányszámról: RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai* (Budapest: Révai Testvérek, 1920), 352.

32 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés*, 7. köt., *A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1934), 272.

elkelt³³ kötetekben elsősorban Európa történetét tárgyalták, többnyire nem egyéni kutatások, hanem a nemzetközi szakirodalom eredményeinek felhasználása révén.

A 19. század utolsó harmadától – a közgyűjteményi intézményhálózat kiszélesülésével és a történelemmel (is) foglalkozó egyesületek számának emelkedésével párhuzamosan – indultak útjukra azok a történelmi (vagy részben történelmi témákat megjelentető) folyóiratok is, amelyek többségükben a 20. században is tovább éltek. Ilyen volt 1840-től a történelmi szakkikkeket is közlő, a tudományág legfontosabb eseményeiről rendszeresen tudósító *Magyar Akadémiai (1857-től Akadémiai) Értesítő* (1867-től a *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 1890-től *Akadémiai Értesítő*, 1956-tól *Magyar Tudomány*) és a szintén az MTA-hoz kötődő, bölcsészettudományi profilú *Új Magyar Múzeum* (1850–1860). Az *Erdélyi Történelmi Adatok* négy kötete Mikó Imre (a negyedik már Szabó Károly) szerkesztésében jelent meg (1855–1862). Az 1863-ban a Dunántúli Történetkedvelők Társaságát létrehozó Ráth Károly és Römer Flóris alapította az első, kifejezetten történelmi jellegű periodikát, a *Győri Történelmi és Régészeti Füzeteket* (1861–1869, 16 füzet 4 kötetben; a Társaság 1867-ig működött, az MTT egyik elődszervezeteként tartjuk számon). 1867-től adták ki a mindmáig létező *Századokat*, az MTT folyóiratát, amely a század végére elérte a 2000-es példányszámot.

A világ első, kifejezetten gazdaságtörténeti folyóirata a modern szemléletű, Tagányi Károly kezdeményezésére létrejött *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1894–1906) volt, amelynek *Bevezetése* kritikusan – és Mikó Imre korábban idézett soraihoz hasonlóan – megállapította,

hogyan Magyarország, mint a múltban, jelenben és jövőben is agrárok államának története, társadalmi fejlődése nemcsak szoros összefüggésben állt földművelő népe, a birtokos nemesség és a régi jobbágyok fejlődésével, hanem egyenesen ezek története, ezek fejlődése a tulajdonképeni nemzet történelme, mert hiszen a papság, a katonaság, a hivatalnokok és kereskedők stb. a nemzetnek csak kis részét képezte.

Sajnos, a magyar történetírás, mint egyáltalán a külföldön is, sokáig majdnem kizárólag csak politikai mozgalmakat vett tekintetbe, és csak a legújabb időben tárgyal szociális mozgalmakat. Közgazdasági momentumokkal, szociológiai irányokkal, melyek a nemzet közszükségleteiből folytak, ezekkel foglalkozni nem tartotta hivatásának a történetíró.³⁴

1883-tól látott napvilágot a *Turul*, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye (1951 és 1992 közötti szünetelése után ma is kézbe vehetjük), 1888-tól pedig az MTA Hadtudományi Bizottsága által kiadott *Hadtörténelmi Közlemények* (amely 1943-tól 1954-ig nem jelent meg, azóta viszont – a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóiratként – folyamatosan olvasható).

33 RÉVAY, Írók, könyvek..., 69.

34 „Bevezetés”, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1 (1894): 1–4, 1. A lapról lásd: HERNÁDI László Mihály, szerk., *A „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” repertórium 1894–1906* (Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1982).

A korszak historikusainak szemléletét, a kutatások kritikai módszerrel történő folytatását nagyban befolyásolta, hogy 1868-tól a magyar kormány rendszeresen biztosított külföldi ösztöndíjakat a tehetséges fiataloknak. Az állami támogatással külföldön tartózkodó hallgatók és kutatók között ott találjuk a századvég, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar tudományos és művészeti életének szinte valamennyi nevesebb képviselőjét. A historikusok (ideértve az irodalom- és művészettörténészeket is) közül a 20. század elejéig stipendiumban részesült – kiutazásuk időrendje szerint sorolva – Pasteiner Gyula, Goldziher Ignác, Marczali Henrik, Riedl Frigyes, Hornyánszky Gyula, Veress Endre, Vári Rezső, Angyal Dávid, Szádeczky(-Kardoss) Lajos, Négyesy László, Horváth János, Szentpétery Imre.

Fraknói Vilmos a katolikus egyház Ipolyi Arnold kezdeményezte támogatásával vizsgálta az 1881-ben megnyitott vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagait – ennek eredményeként született meg az általa szerkesztett *Magyarországi vatikáni okirattár (Monumenta Vaticana Hungariae)* első sorozatának hat, a másodiknak két kötete (1885–1899 és 1884–1886).³⁵ Fraknóban római kutatásai alatt – 1891-től már szinte állandóan itt élt – vetődött föl a gondolat, hogy a franciák, a németek és az osztrákok után a magyaroknak is történeti intézetet kellene alapítani az Örök Városban. Mivel ehhez nem sikerül támogatást szereznie, 1894-ben végül saját jövedelméből hozta létre az elsősorban a pápai levéltárak magyar dokumentumainak feltárását célzó Római Magyar Történeti Intézetet, amely 1895-től 1906-ig mintegy húsz magyar (egyház)történészt fogadott. Közöttük volt az MTA Forster-ösztöndíjának segítségével Beke Antal, Hodinka Antal, Kollányi Ferenc, Schönherr Gyula, Tóth Szabó Pál és Veress Endre is.

Az Intézet, illetve Hornig Károly veszprémi püspöknek a kiadást fedező adománya biztosította, hogy 1896-tól 1907-ig megjelenhetett *A veszprémi püspökség római oklevéltára (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis)* négy vaskos kötete. Miután Fraknói sikertelenül kísérelte meg, hogy a katolikus egyház vagy a magyar állam vegye át tőle a kutatóműhely fenntartását, 1906-tól szünetelt a működése. Végül Fraknói halála előtt egy évvel, 1923-ban indítottak újra a Római Magyar Történeti Intézetet, immár a magyar állam finanszírozásával.³⁶ Mindez a Klebelsberg Kuno nevével fémjelzett, két világháború közötti kulturális külpolitikai koncepcióba illeszkedett. Ennek jegyében a bécsi és a római történeti intézetek (1920, 1923) alapítását három Collegium Hungaricum (Bécs és Berlin: 1924; Róma: 1927), illetve egy félig-meddig ezekhez hasonló típusú párizsi intézmény (1927) létrehozása követte; valamennyi intézménybe szép számmal érkeztek historikus ösztöndíjasok.³⁷

35 Ennek keletkezéstörténetéről: TUSOR Péter, *Fraknói, Haynald, Ipolyi és a Monumenta Vaticana [Hungariae]*, Collectanea Vaticana Hungariae, Classis III, Fasc. 2 (Budapest–Róma: Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport–Moravcsik Gyula Intézet, 2024).

36 Újabbán: TUSOR Péter, *Magyar történeti kutatások a Vatikánban*, Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, Expertum ex vol. 1 (Budapest–Róma: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja, 2004), XXX–LVIII; MOLNÁR Antal és TÓTH Tamás, *A Falconieri-palota: Róma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 116–122.

37 UJVÁRY Gábor, „Klebelsberg kulturális külpolitikája: A bécsi, a berlini és a római Collegium Hungaricum és a Párizsi Magyar Intézet”, in „Diplomácia, politika és sport Klebelsberg Kuno munkásságában”, *Trianoi Szemle*, Különszám 1 (2025): 44–62.

A bécsi központi levéltárak (Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv) magyar vonatkozású anyagait már Pray Györgytől kezdődően kutatták az arra engedélyt kapott historikusok: a HHStA-t a 19. század első felében Gyurikovits György, Mailáth János, Teleki József, Fejér György (vagy megbízottja[i]), Gévay Antal – a HHStA első magyar levéltárosa –, Czech János, Jászay Pál és Wenzel Gusztáv; a szabadságharc bukása után pedig Johann Carl Schuller és Georg Dániel Teutsch (mindketten erdélyi szászok), majd ismét Wenzel, Körmöczy Imre és Fraknoi Vilmos. Utóbbi 1918-ig szinte minden esztendőben megfordult a HHStA-ban.

A három nagy központi levéltár a kiegyezés után a közös minisztériumok hatáskörébe került, ennek megfelelően – a Kriegsarchivot kivéve – magyarokat is alkalmazott. Károlyi Árpád 1877-től dolgozott a közös külügyminisztériumhoz tartozó HHStA-ban, amelynek 1909 és 1913 között igazgatója is lett. E minőségében az MTA TB-nek is számos iratmásolatot készített. Ugyanitt alkalmazták 1884-től Györy Árpádot, 1892-től Stokka Tankrédet, majd – immár a két világháború közötti időszakba átvezetve minket – 1909-től Szekfű Gyulát is.

A levéltári kutatások időhatárát többször is kitolták (1880-ig csak 1740-ig, 1880-tól 1815-ig, 1885-től 1830-ig, 1905-től 1847-ig lehetett vizsgálni az iratokat). Ez is oka volt annak, hogy egyre több magyar kutató kereste fel a hazája történelme szempontjából napjainkig kincsesbányának számító császárvárosbéli archívumokat. 1868 és 1918 között mintegy 230-an fordultak meg a levéltárban, vagy kértek valamilyen ügyben felvilágosítást Károlyitól – tehát alig volt olyan magyar történész, aki ne került volna kapcsolatba a HHStA-val. Az MTA TB által finanszírozott *Magyar* (illetve *Erdélyi*) *Országgyűlési Emlékek* kötetei nem jelenhettek volna meg Károlyi – aki társszerkesztője, majd szerkesztője is lett a vállalkozásnak – segítségével nélkül, hiszen a bennük közölt legfontosabb iratokat Bécsben őrizték. Fraknoián kívül az elsősorban az erdélyi országgyűlések történetét vizsgáló Szilágyi Sándor, mellettük Fejérpataky László, Szádeczky-Kardoss Lajos, Schönherr Gyula, Áldásy Antal és mások is szorgosan kutatták a diéták történetét.³⁸

A közös pénzügyi levéltár (Hofkammerarchiv) 1885 és 1916 között Thallóczy Lajos vezette. Az otthonában az 1890-es elejétől összeülő baráti kör a császárvárosban tevékenykedő magyar értelmiség – számos ott kutató történészt (Angyal Dávid, Csánki Dezső, Eckhart Ferenc, Fejérpataky László, Fraknoi Vilmos, Hodinka Antal, Szádeczky Lajos, Szekfű Gyula, Takáts Sándor, Réthy László [Löwy Árpád], Thaly Kálmán, Wertheimer Ede) is magában foglaló – találkozóhelyévé vált. Thallóczyn kívül a Hofkammerarchivban dolgozott salamonfalvi Ráttky Emil (1859-től) és Hodinka Antal (1890-től), majd 1911-től – a Szekfűhöz hasonlóan már szintén a Horthy-korszakban befutó – Eckhart Ferenc is.

Érdemes még megemlékezni a korszak egyik legkiválóbb, történészeket és levéltárosokat képző intézményéről, az 1854-ben alapított bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschungról is, amelyben 1857-től 1918-ig mintegy húsz magyarországi sze-

38 FAZEKAS István, *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*, Magyar Országos Levéltár kiadványai 1: Levéltári leltárak 10 (Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2015), 21–29, 39–59.

mély folytatott tanulmányokat; többen az MTA TB támogatását élvezték. Köztük volt (tanulmányaik sorrendjében) Gözsy Gusztáv, Wertheimer Ede, Károlyi Árpád, Fejérfaltay László, Szádeczky-Kardoss Lajos, Barabás Samu, Györy Árpád, Schönherr, Hodinka Antal, Áldásy Antal, Veress Endre és (már a 20. században) Eckhart Ferenc is. A bécsi archívumok magyar vonatkozásainak – négy évszázados államközösségből adódó – rendkívüli gazdagsága, az azokba érkező magyar történészek sokasága miatt, immár a Monarchia s benne Magyarország felosztása után, 1920-ban, az MTT égisze alatt hozták létre a Bécsi Magyar Történeti Intézetet. Alapítását Klebelsberg kezdeményezte a továbbra is Bécsben élő és dolgozó Károlyi, Szekfű és Eckhart tevékeny segítségével.³⁹

Vázlatos áttekintéséből is kiderült talán, milyen fontos szerepe volt az MTA TB-nek a 19. századi magyar történettudomány modernizálásában, a nyugat-európai szintet megközelítő, a 19. század utolsó harmadára azt el is érő fejlesztésében. Mellette 1867-től az MTT is bekapcsolódott a kutatások koordinálásába. E két szervezet gyakran és szívesen működött együtt, például a *Magyar Történelmi Életrajzok* kiadásánál. Így volt ez az MTT által az MTA dísztermében rendezett 1885. évi történészkongresszus esetében is; az ülészakon elsősorban a történettudomány módszertanáról és nagyközönységhez való viszonyáról, a középiskolai történelemtanítás kérdéséről cseréltek eszmét a résztvevők.⁴⁰ Az MTT egyébként nemcsak a szakmabélieket, hanem a történelem iránt érdeklődő szélesebb értelmiségi réteget is megszólította. Számos olyan (sokszor nem szaktörténész) tagja volt, aki aktívan bekapcsolódott a kezdetben rendszeresen szervezett, vidéki helyszíneken tartott vándorgyűléseken a levél- vagy kéziratgyűjtésbe, regesztálásba.

A 19. századi kutatások a helytörténeti vizsgálatoktól a magyarság múltjának olykor nemzetközi összehasonlítással történő áttekintésén át a külföldi levéltárakban található magyar források feltárásáig terjedtek. Vitatéma bőven akadt: a magyarok eredete és rokonsága kérdésében, a feudális társadalom szerkezete, a függetlenségi harcok vagy éppen a kiegyezés stb. megítélésében. Olykor a nemzedékek közötti, illetve a származás (társadalmi státusz, vallás, iskolai végzettség) szerinti ellentétek is kisebb összejutásokhoz vezettek a történészek körében.

Számos történetírói irányzat alakult ki – ezeknek ismertetésébe nem vágtam bele, mivel az utóbbi években is jó néhány feldolgozás született róluk⁴¹ –, a mikrotörténeti témáktól a makrotörténetiekig rengeteg publikáció született ebben az időszakban. A hazai és a külföldi közgyűjtemények, valamint a főúri és a nemesi családok könyv-

39 FAZEKAS István, „Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918”, in *Magyar levéltáros-életpályák a XIX–XX. században*, szerk. SÍPOS András, 59–85 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2004).

40 MANN Miklós, „Az 1885-ös történészkongresszus és a történelemtanítás”, *Magyar Pedagógia* 64 (1964): 377–383.

41 Csak a legfontosabbakat kiemelve (ezek eredményeit tanulmányomban mindvégig – jegyzetmegjelölés nélkül – hasznosítottam): R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban*, 2 kötet., Tudománytörténeti tanulmányok 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 1:163–221, valamint a 2. kötet egésze; GUNST, *A magyar történetírás...*, 166–224; ROMSICS Ignác, *Clio bűvöletében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel* (Budapest: Osiris Kiadó, 2011), 77–166; ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története* (Budapest: Ráció Kiadó, 2015), 129–151.

és irattárainak felhasználásával megsokasodtak az egyre inkább a kritikai szemlélet alapján kiadott kútfőkiadások és a korszak végén a nagy összefoglalások is. A politikatörténettel szemben egyre inkább a gazdaság-, a társadalom-, a művelődés-, az egyház-, a had- vagy éppen a településtörténet stb. felé fordult a figyelem, de a történeti segéd tudományok terén is komoly volt a fejlődés. Mégis talán az a leglényegesebb, hogy kialakult az az intézményrendszer (helyi egyesületek; MTA és annak TB-je; MTT; a felsőfokú oktatás [egyetemek és néhány főiskola] és a közgyűjtemények sűrűsödő és mind professzionálisabban tevékenykedő hálózata; a külföldi ösztöndíjak rendszere stb.), illetve létrejöttek azok a szakmai fórumok – az MTA bizottsági ülései, az MTT közgyűlései, a részben máig megjelenő folyóiratok –, amelyek napjaink magyar történettudományát is meghatározzák. Ekkor kezdődtek a szatmári békekötést követő időszakra vonatkozó kutatások is, amelyek Trianon után – a történelmi trauma okait kutatva, Klebelsberg Kuno kiváló szervezőmunkája nyomán – íveltek fel igazán.

Ahogy Marczali Henrik 1900-ban, Beöthy Zsolt magyar irodalomtörténeti összefoglalójának II. kötetében összegezte: a 19. században

némi látszólagos ingadozás dacára, valóban folytonos emelkedés, haladás volt történelmi irodalmunkban [...]. A legközelebbi szükséges lépés, mely még hátra van, a fontos események és különösen a kulturái mozgalmak és változások kritikai megállapítása és elbeszélése. E cél felé közeledünk az akadémia által megindított nagy anyaggyűjtemények és az egyre sokasodó feldolgozott monográfiák által. Aztán következhetik csak, betetőzés gyanánt, a nemzeti szellemű, de lelkiismeretes és igazságos előadás beillesztése az általános történelem tudományának keretébe.⁴²

E feladat elvégzése már a két világháború közötti korszak történészeire várt, akik közül jónéhányan kimagasló eredményeket értek el a 19. században létrehozott történettudományi intézményrendszerre támaszkodva, annak kiváló képviselői munkáját folytatva. Ám az azóta bekövetkezett gyors változások és az újabbnál újabb kihívások napjaink historikusait is erősen ösztönzik Marczali kívánságának teljesítésére.

42 MARCZALI, „A magyar történetírás...”, 450–451.